

הצמחייה ומימד הזמן

הרצאה במסגרת כנס שימור "נוף בעיר הלבנה ובאתרי

מורשת עירונית", ינואר 2009

פעולות שימור מטיבן עוסקות בישן מול חדש, בצעיר מול המבוגר ובניסיון להצביע על הגבול ביניהם. הצמחייה, כמו הסגנון האדריכלי, מעשה המסגרות ושאר האומנויות והחומרים מהם עשויים המבנה והסביבה אף היא מבטאה את מימד הזמן ומעמיקה את התחושה שבין הותיק לחדש. מימד הזמן בצמחים מוצא את ביטויו במספר מישורים:

- סוגי הצמחים
- מופעי בגרות ובשלות
- גודל וקנה מידה

סוגי הצמחים

יבוא צמחי תרבות (אינטרודוקציה) מאפיין כל ההתיישבות אנושית ואף בארץ היבוא מלווה את ראשית ימי ההתיישבות וממשיך עד לימים אלו. ראשיתו ביבוא צמחים ע"י מוסדות השלטון באמצעות חוקרים שונים, הגנים הבוטניים, משרד החקלאות, קק"ל והמנדט הבריטי והמשכו בפעילות הולכת וגוברת של גופים עסקיים. למשל השיטפון, ממש כך, של צמחים אוסטרליים שהובאו לכאן בשנות ה-70 וה-80 ע"י משפחת וונדי שהתיישבו ב-1979 במושב עין ורד והקימו כאן משתלה מסחרית בדומה לזו שהיתה להם באוסטרליה, והלאה עד לימים אלה, בהם נמשך השטף הבלתי פוסק של צמחי תרבות, המיובאים בעיקר ע"י משתלות פרטיות ושרידי פעילות מוסדית יוצאת דופן של אגרונום סימה קגן ממכון וולקני. מכאן שבעל מקצוע מיומן וידען, המצוי בעולם הצומח, יכול בקלות להצביע על התקופה והזמן שבה נשתלו סוגי צמחים מסוימים ממש כמו שארכיאולוג מיומן יידע לעשות כן על פי ממצאים ארכיאולוגיים.

הסוג והמין

פרטים ארכיטקטוניים שנשחקו ואף נעלמו נדרשים לשיקום או שיחזור במסגרת פעולת השימור. פעולה זו, גם ברמתה הגבוהה ביותר, לעולם לא תהיה זהה למקור. לעומת זאת, שתילה מחודשת של צמחים ותיקים מסוגלת לטשטש לחלוטין את הגבול שבין ישן לחדש. הדברים אמורים בעיקר לגבי צמחים עשבוניים, בני שיחים וחלק מהשיחים שבהם ניתן להגיע למופע הבוגר בתוך פרק זמן קצר של שנים בודדות. מבין הצמחים הללו בעיר תל אביב ניתן למנות: כידון (סנסוויירה), מגינית, אלווי עצי, אגבה, יהודי-נודד.

זנים

זן תרבותי הינו מופע מסוים של הסוג והמין. בשנים האחרונות אנו עדים לשטף של זני צמחים חדשים ובתוכם גם זנים של צמחים ותיקים ביותר. לדוגמה ועל קצה המזלג בלבד: קריסה גדולת-פרחים הוותיקה והנפוצה. הזן הפופולרי ביותר היום הוא קריסה גדולת-פרחים 'גרין קרפט'. זן זה פופולרי עד כדי כך, שלא ניתן כמעט למצוא במשתלות את המין הוותיק וה"פשוט". כך גם לגבי דורנטה מצויה הוותיקה ששני זנים חדשים שלה נפוצים מאוד בשוק: 'זחוב' ('יתיאלנדי') ו'גיישה גרל', לגבי זנים אין ספור של היביסקוס סיני, טבטיה הרדופית וזנים מרהיבים של פלומריה מחודדת ('פיטנה') המתחילים לצוץ מכל עבר. וכך אנו רואים בגנים ובגינות זני היביסקוס חדשים מ-1980 ואילך לצד היביסקוס סיני פרח אדום פשוט מראשית המאה ה-20, פיקוס צר-עלים ('יתיאלנדי') מ-1990 לצד פיקוס השדרות מסוף המאה ה-19, זן צהוב של טקומית הכף הדוחק את רגליו של המין הכתום הוותיק, פיקוס השקמה 'אפריקני' שמספר הפרטים השתולים שלו כבר עולה

על אלה של פיקוס השקמה הוותיק וזן חדש של בוהיניה מגוונת המכונה 'גלית' שודאי עוד נראה רבים ממנו בשנים לבוא על חשבון הזנים הוותיקים. מסקירה קצרה זו אנו למדים שיש אמנם באפשרותנו לחזק, ואם תרצו לשחזר, את המופע הצמחי כמעט בשלמות, אך בו בזמן נראה כי יהיה זה קשה ביותר, אם לא בלתי אפשרי, למנוע את הערבוב שבין חדש לישן במגזר הפרטי. כך נמצא זה לצד זה בשכנות שילובים שעין חובבנית אולי לא תבחין בהבדלים ביניהם אך עין מקצועית ומנוסה תוכל לתארך אותם כשייכים לתקופות שונות. פעולת שימור מתוחכמת, בשטחים הציבוריים בעקר ובמקום בו יש מעמד למוסדות התכנון, חייבת להתייחס לסכנה זו של טשטוש סרגל הזמן ואולי לקבוע כללים ודגשים לשימוש רב יותר וחוזר בצמחים ותיקים.

מופעי בגרות ובשלות

- צמחים יכולים לבטא בשלות ובגרות באופנים שונים. ביטוי זה אפשרי רק לאחר שנים רבות מאד, עשרות ולעיתים מאות שנים.
- שיחים שבגרו והפכו לעצים קטנים. דוגמאות קלאסיות: פלומריה מחודדת (פיטנה) ופיטוספורוס יפני.
- מופעים מרהיבים של צמחים איטיים שרק עשרות שנים של גידול יכולים לבטא את ייחודם: דרקונית קנרית, פנדנוס תועלת, כמרופס נמוך.
- מופעי גזעים שסימני הגיל והוותק ניכרים בהם. החל משיחי לגרסטרמיה הודית וכלה במופע הגזעים של עצי פיקוס ואיקליפטוס.
- מופעים בלתי שגרתיים כפי שניתן לראות בענפיו המפותלים של שיח/ עץ קטן של פלפלון דמוי- אלה או השתרגות שורשיהם של עצי פיקוס על גבי חומת גדר בכניסה לבית.
- מופעי שורשים הכובשים להם חלקות לא להם וקוראים תיגר על אופנות ריצוף מתחלפות ועל הניסיון לקבוע גבול בין הפרטי לצבורי.

לתופעות אלו ערך חד-פעמי שלא יסולא בפז ואנו חייבים להגן עליהם בכל פעולת שימור.

גודל וקנה מידה

בחלל הזמן והמקום לעצים תפקיד מכריע, אם לא ראשון במעלה, בקביעה ובהעברת התחושה של מימד הזמן. במיוחד אמורים הדברים לגבי עצים גדולים שלגידולם נדרשות עשרות ומאות שנים. גם מי שאינו מתמצא בעולם הצמחים יחוש היטב את משא השנים בעומדו בסמוך לגזע עץ איקליפטוס ענק או כאשר ישא את עיניו לשמיים אל שיא צמרתו של עץ ברוש או דקל ושינגטוניה. כך תחושה גם קבוצת אנשים המסתופפת תחת נופו הרחב של פיקוס השדרות ביום קיץ לוהט. כיוון שהבניינים לשימור בעיר תל אביב אינם בדרך כלל מגדלי קומות, קנה המידה של העצים הגדולים בצידם מתעצם עוד יותר. למרבית הצער, ניתן לאמר היום בבירור כי המציאות הנדל"נית מעלימה בזה אחר זה את העצים הגדולים מהמרחב האורבני ובסמוך לבניינים ולאזורים לשימור. אחת הסיבות העקריות לכך מקורה בתהליך סמוי מן העין המאיים על העצים הגדולים - בניית חניונים תת-קרקעיים. לאט לאט ובאין רואה מתרחש תהליך של ניצול הולך וגובר של תת-הקרקע, המקטין ומצמצם את בית הגידול לשורשי העצים, זאת כאשר בית גידול רחב ועמוק הוא תנאי להתפתחותם ושיגשוגם של עצים גדולים. מציאות חדשה זו יש בה אפילו למנוע שתילת עצים חדשים. כך, לא פעם אנו מוצאים את עצמנו במחיצת בניינים שעברו שימור לתפארת, שתקן החנייה ואחוזי הבנייה מחקו והעלימו כליל את העצים הבוגרים וכל רצועת קרקע חופשית שבה ניתן היה לשתול מחדש עצים גדולים. כל מה שנותר הוא גינות גג וחניונים שעליהם שתולים עצים סמליים דוגמת ברוש מצוי 'טוטם' ודקלים ננסיים.

לסיכום

שילוב המרכיבים כולם - שתילה מחדש של סוגי צמחים ותיקים, שימור צמחים ותיקים ומופעים המפגינים אופי ובשלות ושימת דגש מיוחד על שימור העצים הקיימים - מהווים נדבך חשוב ובלתי נפרד מפעולות השימור האדריכלי וחיזוק החלל והזמן בעיר הלבנה ובכלל.